

ՀՏԴ 808.1

Գրականություն

Սոկրատ ԽԱՆՅԱՆ

**ԱրՊՀ, Հայ գրականության և ժուռնալիստիկայի
ամբիոնի պրոֆեսոր, Բ.Գ.Դ.**

E-mail: grakanutjunlragrutyun@mail.ru

**ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ
ՊՈԵԶԻԱՆ**

Սույն հոդվածում հեղինակը ներկայացնում է Մխիթարյան միաբանության ականավոր ներկայացուցիչներից մեկի՝ Ղևոնդ Ալիշանի գնահատականը միջնադարյան հայ պոեզիայի վերաբերյալ:

Կոնկրետ օրինակներով ընդգծվում է մեծ գիտնական-բանաստեղծի գրական հայացքների գործառնական նշանակությունը բոլոր ժամանակների համար:

Հոդվածը գրելու առիթը Ղ.Ալիշանի ծննդյան 200-ամյա հոբելյանական տարին է: Անմահ բանաստեղծ, եվրոպական երկրների մի շարք ակադեմիաների անդամ Ալիշանը, խորապես ուսումնասիրելով հայ հին մատենագրությունը ու միջնադարյան հայ պոեզիան, հաստատեց, որ 10-18-րդ դդ ստեղծված հայ քնարերգությունը իր գաղափարական հագեցվածության ու գեղարվեստական ինքատիպ առանձնահատկություններով համամարդկային գեղարվեստական խոսքի փայլուն էջերից է:

Բանալի բառեր՝ Ղևոնդ Ալիշան, Մխիթարյան Միաբանություն, պոեզիա, Նարեկացի, Շնորհալի, Նահապետ Քուչակ, շարական, բնապաշտություն, սիրային քնարերգություն, հայրենասիրություն:

С.Ханян

ГЕВОНД АЛИШАН И АРМЯНСКАЯ СРЕДНЕКОВАЯ ПОЭЗИЯ

В данной статье автор представляет высокую оценку одного из знаменитых представителей Мхитаряновского братства Гевонда Алишана о средневековой армянской поэзии.

Конкретными фактами отмечается актуальное значение литературных взглядов великого ученого и поэта.

Поводом этой статьи является 200-летие со дня рождения Г.Алишана. Бессмертный поэт, член академии многих европейских стран, Г.Алишан глубоко изучая труды историографов и армянскую поэзию, подтверждает, что армянская лирика созданная в 10-18 веках своей идейной насыщенностью и художественной самобытностью является одним из светлых страниц общечеловеческой поэзии.

Ключевые слова: Гевонд Алишан, Мхитаряновское братство, средневековая поэзия, Нарекаци, Шнорали, Наапет Кучак, шаракан,

пантеизм, любовная лирика, патриотизм

S. Khanyan

GHEWOND ALISHAN AND ARMENIAN MEDIEVAL POETRY

In this article, the author presents a high assessment of one of the famous representatives of the Mkhitaryan brotherhood, Gevond Alishan about medieval Armenian poetry.

Concrete facts indicate the actual significance of the literary views of the great scientist and poet.

The reason for this article is the 200th anniversary of the birth of G. Alishan. An immortal poet, a member of the Academy of many European countries, G. Alishan deeply studying the works of historiographers and Armenian poetry, confirms that the Armenian lyrics created in the 10-18 centuries is one of the bright pages of universal poetry with their ideological richness and artistic originality.

Keywords: Ghewond Alishan, Mkhitaryan brotherhood, medieval poetry, Narekatsi, Shnorhali, Naapet Kuchak, sharakan, pantheism, love lyrics, patriotism

Դժվար է գերազնահատել հայ մշակույթի գերաստղերից մեկի՝ Ղևոնդ Ալիշանի տեղն ու դերը հայ նոր պոեզիայի ձևավորման ու զարգացման, ինչպես նաև հայագիտության բազմաշերտ բնագավառներում: Որպես բանաստեղծ, բանասեր, պատմագիր, աշխարհագետ, թարգմանիչ, հնագետ, վիմագետ՝ նախադեպը չունեցող անհատականություն է նա, որը մեկուկես դարից ավելի է, ինչ իր գրական, գիտական հարուստ ժառանգությամբ վերածնունդ է իրեն ծնող ժողովրդին՝ հայացքը հառած գալիք սերունդներին այնպես, ինչպես Մովսես Խորենացին, Գրիգոր Նարեկացին, Ներսես Շնորհալին, Խաչատուր Աբովյանը, Հովհաննես Թումանյանը, Հակոբ Պարոնյանը և այլ հսկաներ: Նշենք, որ Ալիշանի գործունեությունը սերտորեն կապված է եղել Մխիթարյան միաբանության հետ: Հայ ժողովրդի վտանգված ճանապարհին ճակատագրական մեծ նշանակություն ունեցող երևույթ էր Մխիթարյան միաբանության ստեղծումը՝ Մխիթար Սեբաստացու ղեկավարությամբ:

Պատահական չէ Հայոց հեղափոխական մտքի թևաբաց արժիվ Միքայել Նալբանդյանի բարձր գնահատականը Մխիթարյան միաբանության և Մխիթարյանների մասին: Աշխարհայացքային որոշակի տարբերությամբ հանդերձ՝ Մեծն Նալբանդյանը արձանագրել է. «Մխիթարյան միաբանությունը, այդ մեզանից ընկած հատվածը, օտարության մեջ, պատերազմելով բազմադիմի նեղությունների հետ, քունը կտրել է հայոց հին լեզուն մշակելու ու ծաղկեցնելու համար, և եվրոպական մարդը այսօր ճանաչում է հայոց ազգը Մխիթարյանց շնորհիվ»:¹

Եվ ընդգծենք, որ հայոց ազգը Եվրոպային ներկայացնողների մեջ ամենահզոր դեմքը Մխիթար Սեբաստացու հանճարեղ աշակերտն էր՝ Ղևոնդ Ալիշանը, որը գիտության ասպարեզում հայ հանճարի հրաբխային ժայթքումով ներկայացավ Եվրոպային՝ դառնալով ֆրանսիական

¹ Մ. Նալբանդյան, «Երկերի լիակատար ժողովածու» վեց հատորով, հ. 2, Ե., 1980, էջ 273

ակադեմիայի պատվավոր լեգեոնի դափնեկիր (1886), Ենայի փիլիսոփայական ակադեմիայի պատվավոր անդամ և դոկտոր (1897), անդամակցեց իտալական, ռուսական և այլ գիտական ընկերությունների: Եվ նա երջանիկ էր զգում իրեն առաջին հերթին նրանով, որ ինքն իրենով ներկայացնում էր իր պատմական հզոր անցյալ ունեցող, սակայն միջնադարյան մղձավանջային տարիներին օտար բռնակալների լծի տակ տառապող մայր ժողովրդի հրաբորբոք հանճարը: Եվ ոչ միայն այդ: Նա կոփվելով նախ Վենետիկի Ռափայելյան վարժարանում որպես ուսուցիչ, տեսուչ, «Բազմավեպ» հանդեսի խմբագիր, Փարիզի Մուրադյան վարժարանում՝ ուսուցիչ, 1872 թվականից ամբողջովին նվիրվեց գիտական գործունեության:

Գրական ասպարեզ իջնելով որպես բանաստեղծ՝ նա եռանդով շարունակեց Մխիթարյանների գրական ավանդները ու դարձավ հայ ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցության և համախմբման նվիրյալ ջահակիրներից մեկը:

Ղ. Ալիշանի պատմահայեցողությունը և հայագիտական գործունեության միտումը ճիշտ հասկանալու համար բավական է անդրադառնալ 1840-1852 թվականներին ստեղծած նրա պոեզիային՝ ամփոփված հինգ հատորակներում՝ «Մանկունք», «Մաղթանք» և «Բնունի», «Հայրունի», «Տերունի» և վերջին հինգերորդ հատորը՝ «Տխրունի» խորագրերով: Խորանալով այդ ժողովածուների ենթատեքստերի աշխարհում՝ դժվար չէ նկատել, որ մեծանուն բանաստեղծը անձնական ապրումների համապատկերին ներկայացնում է մայր ժողովրդի հերոսական-արժանապատիվ անցյալը, բնարմատների անխափան ավիշը, պետականության կորստի ցավը: Ժողովրդի ճակատագրի ճշմարիտ պատկերը ներկայացնող հայոց բամբիռի լարերի հպարտ ու թախծոտ մեղեդիների փունջ են նրա ժողովածուները: Ալիշան-բանաստեղծի մտորումների հորձանուտում հայրենասեր ու ժողովրդասնվեր սերունդ դաստիարակելու գաղափարն է ալեկոծվում: Դրա խոսուն վկայություններից է 1845թ. Ռափայելյան վարժարանում ծիածանված նրա խորհուրդը, «Ուր քաղաքացիք չիք՝ չկան և հայրենիք»¹: Նշենք, որ այդ օրերին Իտալիայում ընթանում էր ժողովրդի ազատագրական պայքարը ավստրո-հունգարական զավթիչների դեմ: Ամեն դեպքում նրա ուշքն ու միտքը հայրենի երկրում էր, իր ճնշված ու հալածվող ժողովրդի մոտ: Տասներկուամյա Ղևոնդ (Քերովբե) Ալիշանը, որ հոր ցանկությամբ մեկնել էր Վենետիկի Մուրբ Ղազար վանքի դպրոցում («Ընծայարան») սովորելու, տարիք էր առնում ծննդավայրից հեռու՝ այդպես էլ երբեք ոտք չդնելով հայրենի հողին: Պարզվում է, որ հայրենիքի հանդեպ ծփացող կարոտը աչքեր ունի, որ հեռվից ամեն պահ տեսնում է իր հայրենի հողը, հարազատներին: Պարզվում է, որ այդ կարոտը ոտքեր ունի, որ կարող են հեռվից-հեռու քայլել հայրենի եզերքի բոլոր ծայրերում, ինչպես նաև ունի ձեռքեր, որ ունակ են անգամ տիեզերական

¹ «Բազմավեպ», 1845, հ. 22, էջ 343

հեռուներից գրկել հարազատներին, փարվել այն հողին, որ ավիշն ու կանչն են մարդու արյան հյուլետում: Ղևոնդ Ալիշանի կյանքն ու գործը քաղաքացու աստվածային այդ առեղծվածների վկայությունն են:

Հասակ առնելով Սուրբ Ղազար կղզում, այցելելով Հռոմ, Լոնդոն, Փարիզ, Բեռլին, Վիեննա, ուսումնասիրելով գրական այն հաղորդումները, ինչ ներկայացնում են հայ ժողովրդի պատմությունը՝ նա իր ստեղծած գրական ու պատմական երկերում որդիական կարոտած աչքերով տեսել է Հայոց աշխարհը, նրա հին թոփաքներն ու ժամանակի ծանրածանր վիճակը ու խորհե՛լ, խորհե՛լ ժողովրդին այդ ողբերգական վիճակից հանելու, փրկելու, ազատության երջանկաբեր ուղին հանելու մասին: Այդ երանելի օրերին հասնելու համար նա ուղիներ է որոնում ու գտնելով՝ խորհուրդներ է տալիս իր ժամանակակից սերնդին: Առաջին հերթին նա պատգամում է նոր սերնդին. «Ճանաչել և պահել անվթար գութական շնորհս ազգիս զլեզու նորա, զպատմութիւն նորա, զտոմարութիւն և զախորժակս նորա անվնաս, զհարազատ դպրութիւն նորա և զփառս անուան նորա: Զայսպիսի կամիմ հայրենասիրութիւն»¹:

Խորապես գիտակցելով ազգային մշակույթի, առանձնապես գրականության ճանաչողական ու դաստիարակչական նշանակությունը՝ նա հայացքն ուղղեց դեպի հայոց արվեստի անցյալը ոչ միայն գեղագիտական հաճույք ստանալու, այլև հոլովելու սեփական ժողովրդի ուժն ու կորովը՝ անցյալում անկախ պետություն ունենալու շնորհիվ, ընդգծելու ժողովրդի արժանապատվությունը պահպանող հերոս գավակների անձնուրացությունը, հայրենի օջախներն ու եզերքը պաշտպանելու համար չմոռանալ Ավետարանի հուսավատ պատգամը. «Մրով եկողը սրով էլ կընկնի»: Ահա ազգափրկիչ ու ազգապահպան այս գաղափար-միտումներով էլ Ալիշանը դիմել է նաև հայ պոեզիայի կարկառուն ներկայացուցիչների՝ Գրիգոր Նարեկացու, Գրիգոր Մազիստրոսի, Հովհաննես Մարկավազ Իմաստասերի, Ներսես Շնորհալու, Ֆրիկի, Հովհաննես Երզնկացու, Կոստանդին Երզնկացու, Խաչատուր Կեչառեցու, Հովհաննես Թլկուրանցու, Առաքել Բաղիշեցու, Գրիգորիս Աղթամարցու, Նահապետ Քուչակի և մյուս տաղերգուների ստեղծագործությանը՝ հետևյալ հիմնական միտումներով. ըմբռնել հայոց մարդասիրական բազմերանգ պոեզիայի լավագույն նմուշները, հուսավատվել հայոց ժողովրդանվեր բանաստեղծների լավատեսական երկերի կրակով, թևավորվել նրանց հայրենասիրական գաղափարներով, օրինակ վերցնել նրանց ստեղծած պատմական-գրական կերպարների խիզախությունից, մարտնչել հայոց պետականությունը վերածնելու սրբազան նվիրումով, որպես ժողովրդի անվտանգության և հավերժական ապահովման երաշխիք: Նվիրյալ հայրենասեր քաղաքացիներ դաստիարակելու երազանքով նա նշում է. «...Բուն իսկ հայրենիք մեք եմք, անձն իւրաքանչիւր, և լավութիւն մեր նեցուկք են նորա»²: Եվ նման կոչով մեկ

¹ «Բազմավեպ», 1848, հ. 12, էջ 181

² «Բազմավեպ», 1845, հ. 22, էջ 343

անգամ չի հանդես եկել իր սաների առջև, առանձնապես Ռաֆայելյան վարժարանում: Նա իր ելույթներով սաներին արիության դասեր էր տալիս. «Դրախտին Հայաստանի մեջ ծաղկիլը զմեզ չկրնար ազատե հիմակվան փուշերեն, որ լեցուն է ճամբնուս վրա: Մեր աննման դյուցազունք և քաջերն և երևելի մարդիկը չեն կրնար մեր գերութեան և խեղճութեան վիճակը մեզի մոռցնել... Նախնիք այն ատեն պարծանք են մեզի, երբ մենք ալ իրենց նման կըլլանք... Մեր ինչ ըլլալը մեզնե կախված է, անոնց պարծանքն ու փառքը մեկ լույս մըն է մեզ ճամբուն վրա, բայց մենք պետք է որ աչվընիս բանանք ու ոտվընիս շարժենք...»¹: Շրջանցելով Ղ. Ալիշանի ելույթներն ու հոդվածները հայ հին մատենագրության վերաբերյալ՝ կոնկրետ անդրադառնանք նրա մտորումներին ու կարծիքին 10-18-րդ դարերի հայ պոեզիայի վերաբերյալ:

Ղ. Ալիշանը բարձր է գնահատում Գ. Նարեկացու պոեզիան: Նրա վերաբերյալ եղած բոլոր աղբյուրներին քաջաձանոթ Ղ. Ալիշանը արդարամիտ ու խորաթափանց քննադատի հմտությամբ է մոտեցել Գ. Նարեկացու մասին հնչեցրած կարծիքներին: Օրինակ՝ նա չի ընդունել Գ. Ավետիքյանի այն կարծիքը, թե իբր Նարեկացին իր «Սուրբ Խաչի պատմություն»-ը գրելիս նյութին մոտեցել է ոչ լուրջ, ուստի «Ապարանից Ս. Խաչի պատմության» մեջ ուրիշ ձեռքից միջամտություններ կան: Խոսելով այս մասին՝ ականավոր նարեկացիագետ Պողոս Խաչատրյանը բերում է Ղ. Ալիշանի հետևյալ կարծիքը, որի հետ համամիտ է նաև ինքը Ալիշանի հետևյալ կարծիքին. «Գիրգոր Նարեկացի համեն գրվածուն ևս՝ Գրիգոր Նարեկացի է: Որպիսի և է առարկա ըլլա իր գրելիքը... հեղեղորեն թափե նկարագրությունը և հեղեղորեն փայլեցրնե»²:

Պ. Խաչատրյանը վստահորեն ավելացնում է. «Ապարանից Ս. Խաչի պատմության» մեջ դժվար է որոշակիորեն մատնացույց անել օտար ձեռքի միջամտություն, ոչ նարեկացիական նախադասություն կամ կապակցություն (Ավետիքյանի նկատառումները համոզիչ չեն): Եվ հասկանալի է Ալիշանի հիացումն առանձնապես «այդ գործի ոճով»: Խաչատրյանը կրկին ու կրկին դիմում է Ալիշանի ծանրակշիռ կարծիքին. «Կրնա ըսվիլ, թե ոչ միայն մեր ազգի պատմական գրվածոց, այլ թերևս և ամենայն ազգաց սա գերաթոռույց պատմվածն է, կարծես թե ոչ միայն մտքն (իմաստոք), այլև շարաքանությամբն թռչի...»³:

Գ. Նարեկացու ամբողջ ստեղծագործությունը գտնվել է Ղ. Ալիշանի ուշադրության կենտրոնում: Նրա գնահատականները Նարեկացու տաղերի մասին լինեն, թե «Մատյան ողբերգության» պոեմի, այսօր էլ գործառնական մեծ նշանակություն ունեն:

Ուշագրավ երևույթ է Ղ. Ալիշանի գնահատականը Գ. Մագիստրոսի և Հովհաննես Սարկավազ Իմաստասերի ստեղծագործությանը: Գրիգոր

¹ «Բազմավեպ», 1848, հ. 5, էջ 66-67

² Պ. Խաչատրյան, «Գրիգոր Նարեկացին և հայ միջնադարը», գիրք առաջին, Ս. Էջմիածին, 1896, էջ 92

³ Նույն տեղում, էջ 92-93

Մագիստրոսին բնութագրում է որպես իմաստուն և հանճարեղ թե՛ հայկական և թե՛ հունական դպրութեան մեջ...¹

Ղ. Ալիշանը ընդգծում է Գ. Մագիստրոսի գիտելիքների հարստությունն ու խիզախությունը, որոնց շնորհիվ Բյուզանդական կայսրության կողմից ստանում է մագիստրոսի և դքսության աստիճաններ, ու վստահվում երկրի արևելյան սահմանների պաշտպանությունը: Նա գրում է. «Գրիգոր Մագիստրոս իր ընդարձակ իշխանությամբ և հարստությամբը յարմար առիթ և դիրություն ունեցաւ իր մտաւոր և հոգևոր ախորժակները բանեցնելու. գրասիրութեան հետ՝ հոգեսիրութեան եռանդն ալ ունէր, և այն ալ իբրև ժառանգութիւն մը ի հարց և «ի նախնեաց, որով և իրենց վեհագոյն նահապետին՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի՝ համանման յաջորդաց արժանաւոր ցեղապետ եղաւ: Իշխանական գործութեամբ խաղացընելով իր սահմանները, ջանաց թէ զինուց թէ բանից ուժով նուաճել նաև մտաւոր մոլորութիւնները, մասնակորապէս Թողորակեցի Հայ աղանդաւորաց դէմ վիճնցաւ, և ամենևին անհաւանները և պիղծերը բռնութեամբ ալ պատժեց և խոշտանգեց, ինչպէս Մեծն Սահակ իր ատենի բարբորիտոնները: Իսկ ուր որ հաւանութիւն և խաղաղութիւն կար՝ հոն ձեռք և ստակ ալ տալով՝ կանգնեց բարեկարգեց վանքեր, և անոնց մէջ ուսումնարաններ, ուր որ նոր պիտանի գիրք մը գտնէր, կամ օրինակել կու տար. ուր որ գիտնական մը կար՝ անոր հետ կը թղթակցէր, ոչ միայն ընդ ազգայինս, այլ և ընդ Յոյնս, Ասորիս, Արաբացիս և Պարսս, որոց լեզուաց ալ բաւական հմտութիւն ունէր. ինչպէս վկայեն իր մնացեալ գրութիւն, մանաւանդ Քերականութիւնն և Թուղթքն»²:

Ալիշանն անդրադարձել է նաև Գ. Մագիստրոսի որդուն՝ Վահրամին, որ թարգմանություններ է կատարել հունարենից և ասորերենից և կոչվել Վկայասեր:

Ալիշանը Հովհաննես Սարկավագին գնահատում է որպես ժամանակի ամենահանճարեղ գործիչ: «Մեր հայ գրագիտաց ամենէն հանճարեղներէն և ճարտար գրողներէն մեկն է ԺԱ դարուն վերջերում, ԺԲ-ին սկզբներում»: Նա նշում է, որ Հովհաննես Սարկավագը քահանա էր, թեպետ գրական անունը հռչակվում էր Սարկավագ:

Ղ. Ալիշանը նշում է, որ Հ. Սարկավագի բանաստեղծությունները գրված են իմաստասիրական ոճով, որտեղ նա փառաբանել է Հայոց Տրդատ արքային, սուրբ հայրապետ Ներսէս Մեծին, սքանչելի Սահակ Պարթևին ու Մեսրոպ Մաշտոցին, որոնց շնորհիվ իր պայծառությամբ փայլում է Հայոց եկեղեցին: Պատահական չէ, որ վրաց Դավիթ թագավորը մեծարել է նրան, երբ նրան լսել է Թիֆլիսում:

Հ. Սարկավագի ստեղծագործությունը մշտապես գրավել է Ղ. Ալիշանին: Եվ նա մեկ անգամ չի հանդես եկել նրա երկերի գնահատմամբ: Առաջին անգամ Ղ. Ալիշանն է հրատարակել Հ. Սարկավագի ամբողջական աղոթագիրքը: 22 աղոթքներից բաղկացած այդ ժողովածուի մեջ

¹ Ղ. Ալիշան, «Շնորհալի եւ պարագայ իւր», էջ 209

² Նույն տեղում, էջ 25

Սարկավազը դիմում է Աստծուն, Քրիստոսին, Սուրբ Հոգուն և Աստվածամորը:

Ղ. Ալիշանի՝ հայ միջնադարյան պոեզիայի մասին գրած գիտական աշխատությունները, առանձնապես Ներսես Շնորհալուն նվիրած ստվարածավալ աշխատությունը հետագա տարիներին դարձել են տասնյակ անվանի բանասերների ուսումնասիրության առարկա:

Նրանում նախ՝ ներկայացնելով Ն. Շնորհալու մանկությունն ու պատանեկությունը՝ Ղևոնդ Ալիշանը նշում է Սև լեռան վրա կառուցված սրբավայրերը, որտեղ տարբեր ազգերի քրիստոնյա ձգնավորներ էին աղոթում: Այդ կապակցությամբ Ալիշանը բերում է Ն. Շնորհալու հետևյալ բանաստեղծությունը.

Անդ՝ ուր սրբոցն բնակք եղեալ
Եւ ի մարմնի հրեշտակացեալ,
Մշտամոռունչ փառաբանեալ
ԶԵրոբդութիւնն ամենօրինեալ.
Ի վայելուչ յայն լեառն անուանեալ,
Ուր են հոգիք լուսաւորեալ¹:

Սև լեռան վանքերում հոգևոր կրթություն ստացած աստվածաշնորհ գործիչների շարքում Ղ. Ալիշանն առանձնացնում է չորս հոգու՝ Ղուկասի ավետարանի մեկնիչ Իգնատիոս Եպիսկոպոսին, կաթողիկեանների թղթերի մեկնիչ Սարգիս վարդապետին և Պահլավունի երկու հարազատ եղբայրներ Գրիգորիսին ու Ներսեսին, «որոց նման մաքուր և շնորհագարդ գրողը կամ չեն եղած, կամ շատ քիչ իրենցմէ առաջ և ետև. և յետ Ե դարու թարգմանչաց»²:

Ղ. Ալիշանը, նկարագրելով Ն. Շնորհալու անցած ուղին, ընդգծում է նրա բանաստեղծական ինքնատիպ կարողությունը, ինչպես նաև հետաքրքրությունը Պլատոնի, Հոմերոսի, Արիստոտելի երկերի հանդեպ:

Անմահ գիտնականը Ն. Շնորհալուն համարում է ամենից զարգացածը ընկերների շարքում և պատահական չի համարում նրա Շնորհալի կոչումը: Նշելով մեծ բանաստեղծի 50 տարվա ստեղծագործական վաստակը ամենօրյա պաշտոնական զբաղվածության մեջ՝ Ալիշանը նրան համարում է եզակի դեմք 12-րդ դարի ամբողջ ընթացքում:

Ղ. Ալիշանը Ն. Շնորհալու ստեղծագործությունը քննարկում ու գնահատում է բազմակողմանիորեն՝ մատնանշելով նրա բերած նորությունները հայկական տաղաչափական արվեստի, վիպասանության, լեզվառձական առանձնահատկությունների բնագավառներում՝ ընդգծելով. «Եթե մեր լեզուին արձակաբանից մեջ առաջին կարգը կը դասուի Շնորհալին, տաղաչափից մեջ առանց տարակուսի՝ նոյն իսկ առաջին տեղին ունի և միակ այս բանս կըրնար անմահական պարծանք ըլլալ. լեզուի

¹ Նույն տեղում, էջ 48

² Նույն տեղում, էջ 51

մը և ազգի մը նախադաս չափաբան, այսինքն ոտանաւոր բանիւ գրողն ըլլալ... վասնզի ոչ ոք իրմէ առաջ այնչափ տեսակ չափերով և ոճով երգեր, տաղեր և քերթուածներ գրած է»¹:

Այստեղ Ղ. Ալիշանը մի կողմից՝ ինքը ներկայանում է որպէս գրականության հմուտ տեսաբան՝ բանաստեղծական ոտքի տեսակները առնչելով լեզվի շեշտադրության հետ, մյուս կողմից՝ ըստ էության գնահատում է Ն. Շնորհալու բերած նորությունը տաղաչափության ասպարեզում՝ Գրիգոր Մագիստրոսից հետո:

Ղ. Ալիշանը բարձր է գնահատում Ն. Շնորհալու չափածոն նաև այն առումով, որ Ս. Երրորդության վրա իր մտորումների մեջ «Կերևի նաև ազգային եռանդուն ոգին, զոր չեն մարած հոգևոր և աստուածաբանական կրթութիւն, այլ իրենց գերագոյն լուսովը աւելի պայծառ և մաքուր ցուցնեն: Ասոնց վրայ՝ բաւական ճարտարութիւն ալ կ'երևի՝ համառօտելու ազգին պատմութեան կարևոր յիշատակները և անձինքը, որով աւելի ախորժընթերց կըրնայ ըլլալ, քան իրմէ առաջ Խորենացին համառօտող արձակաբան պատմիչք»²:

Մատնանշելով Շնորհալու «Հիսուսորդի», «Ողբք Եդեսիոյ», «Բան հաւատոյ», «Վիպասանութիւն», «Ժամասացութեան երգերն», «Չարչարանաց և ննջեցելոց» և այլ շարականներ, նա ընդգծում է անմահ բանաստեղծի կողմից օգտագործված բանաստեղծական տարբեր չափերն ու ոճը, որոնց շնորհիվ նա մեծարվել է Վարպետ կոչումով:

Ղ. Ալիշանը իր հիացմունքն է արտահայտել նաև Ն. Շնորհալու ակրոստիքոսների վերաբերյալ, ինչպէս նաև կրկնաձայնության օգտագործման կապակցությամբ:

Ականավոր գիտնականը ընդգծում է նաև Շնորհալու պոեզիայի անմիջականությունը՝ հեռու քարոզից: «Գալով քերդուածոց նիւթերուն կամ առարկային, յայդ է, որ ի Շնորհալոյ աշխարհային և պարզ նկարագրական բաներ պետք չէ սպասել. ամէն գրուածն ալ հարկաւ բարոյական են, այլ ոչ զուտ խրատական կամ հոգևոր... Շնորհալին գիտած է զամենայն ի կրթութիւն մարդկան գրել և քերդել. և լավ գիտէր, որ բարուց կրթութիւնն չէ միայն ի հոգի մարդու, այլ և ի միտս և ի սիրտս. այս երեք զօրութեանց համար ալ գրած է զանազան բաներ»³: Այս դիտարկումից հետո Ղ. Ալիշանը Ն. Շնորհալուն աներկբայորեն համարում է առաջին բանաստեղծը հայ իրականության մեջ թե՛ նյութերի բազմազանության, և թե՛ տաղաչափության օրինաչափությունների առումներով: Գիտնականը Շնորհալու մեջ խտացված տեսնում է սիրտ-հոգի-միտք եռամիասնության միաձուլվածք: Այս ուղղությամբ Ն. Շնորհալուն համարում է հավասարը չունեցող անհատականություն, «անհաւասարելի հաւասարութիւն»:

¹ Նույն տեղում, էջ 70

² Նույն տեղում, էջ 76

³ Նույն տեղում, էջ 80

Աշխատության «է» գլուխը նվիրված է Ն. Շնորհալու երաժշտական արվեստին: Ու պատահական չէ, որ ժամանակակիցները՝ առանձնապես Սամուել Անեցին, նրան անվանել է «ԵՐԳԵՅՈՂՆ» ոչ միայն երգեր հորինելու, այլև աստվածանվեր ձայնով երգելու շնորհիվ:

Ղ. Ալիշանը իր աշխատության հաջորդ գլուխներում 12-րդ դարի քաղաքական հակասական իրադարձությունների համապատկերին ներկայացնում է Ն. Շնորհալու գործունեությունը Ծովքում, Հռոմկլայում և բուռն նվիրումը որպես կաթողիկոս:

Ղ. Ալիշանը Ն. Շնորհալու բազմակողմանի գործունեությունը պատկերում է և՛ Կիլիկիայի, և՛ բուն Հայաստանի ազգային-քաղաքական, պատմամշակութային խաչմերուկներում: Դրանով իսկ նա ներկայացնում է Ն. Շնորհալու ժամանակաշրջանը և ստեղծագործության դարակազմիկ նշանակությունը: Ընթերցողը ծանոթանում է Մեծ Հայքի ծանր իրավիճակին, Անիի և անեցիների դրությանը, Գանձակի և Մխիթար Գոշի ճակատագրին, Հաղպատի և Սանահինի պատմական դերին: Եվ պարզ է, որ այդ դարաշրջանի հորիզոնի վրա Ն. Շնորհալու տաղանդի ծիածանն էր կամարված:

Ղ. Ալիշանի ուշադրությունից չի վրիպել Հայոց և Ասորաց կրոնական ընդդիմաբանությունը, որի հրամայականով Ն. Շնորհալին գրել է Թուղթ՝ Ասորաց մեջ այդ մոլորյալ շարժման մասին:

Դարաշրջանի քաղաքական իրադարձությունների հանգամանալից իմացությամբ Ալիշանը ավամեջ է դնում Հայաստանում, առանձնապես Կիլիկիայում կատարված իրադարձություններն ու տարբեր ժողովուրդների փոխհարաբերությունները, պատմում է Հայոց կաթողիկոսության և նորընծա Ռուբինյան պայազատների հարաբերությունների, շրջակա ազգերի ու տերությունների՝ հույների և լատինների, ինչպես նաև հենց մերոնց՝ Պաղլավունի հայրապետների և Լևոնյան ու Հեթումյան թագավորությունների մասին: Ազդեցիկ դիրք ունեին նաև ասորիները:

Ըստ Ղ. Ալիշանի՝ Ն. Շնորհալին ակտիվ դիրք ուներ այդ հարաբերություններին խաղաղ ընթացք տալու ուղղությամբ: Ինչպես գրում է Ղ. Ալիշանը, «Շնորհալին ինչպես տաղաչափութեան և այլևայլ բաներու մեջ, այսպես և թղթեգրութեան, մեր դպրութեան մեջ նախադաս օրինակ է. այս բանի մեջ ալ՝ իր պապէն (Գրիգոր Մագիստրոսէն) գատ՝ ոչ ոք իրեն չափ թղթոց ավանդ թողած է մեզի, կամ պահուած և հասած է մեզ. և ամենքն ալ այսպես աստուածաբանական չեն, աւելի ընտանեկանք ալ կան»¹:

Ալիշանը, հայ ժողովրդի ճակատագրի անվտանգության երաշխիքը համարելով միաբանությունը, անդրադարձել է նաև Աղվանից կաթողիկոսությանը: Ամենուրեք նկատելի էր Ն. Շնորհալու գործունեության վեհությունը:

Ղ. Ալիշանը աշխատության մի առանձին գլուխ նվիրել է Եդեսիա քաղաքի վտանգված ժամանակաշրջանին, որի հետևանքը եղավ քաղաքի գրավումը

¹ Նույն տեղում, էջ 110:

թուրք Ձանգի ամիրայի կողմից: Ալիշանն այդտեղ անդրադառնում է Շնորհալու «Ողբ Եդեսիո» պոեմին՝ այն համարելով գլուխգործոց: Նա գրում է. «Իր երգած Եդեսիո ողբն՝ իր գործոց մեջ շատ նշանաւոր տեղ մը բռնած է, և քան զամեն քերթուածոն աշխուժիւ և ճարտարութեամբ գրուած, և ինչպէս իր պատմիչն կ'սէ՝ «զամենայն ընթերցողս շարժեց»¹:

Ալիշանն ավելացնում է, որ արդարն այս քերթվածքում Ն. Շնորհալին կատարել է նորանոր հնարանքներ՝ անձնավորելով Եդեսիան ողբերգական ապրումների մեջ: Հետևողականորեն վերլուծելով պոեմը՝ Ալիշանը բերում է նաև Շնորհալու մարգարեական խորհուրդը այն մասին, որ հայերը օտար ասիերից վերադառնան Հայաստան:

Ներկայացնելով Հռոմկլա բերդը, որտեղ Շնորհալին գործունեություն ծավալեց Ծովքից հետո, Ղ. Ալիշանը գրքում առանձին հատվածներ է բերում մեծ բանաստեղծի չափածոյից, որտեղ առանձին պատկերներ են նվիրված Հռոմկլայի դիրքին ու գեղեցկությանը: Ինչ վերաբերում է Շնորհալու «Բան հավատոյ», «Թուղթ առ Գր. Այլիրատ», «Հիսուս Որդի» երկերին, կրկին երևում է Ղ. Ալիշանի գրաքննադատական բարձր մակարդակը գեղարվեստական խոսքը դիտարկելու և արժևորելու ուղղությամբ:

Ն. Շնորհալուն նվիրած աշխատության վերջաբանը կարելի է համարել Ալիշանի գեղարվեստական լավագույն երկերի շարքը, որի քնարական հերոսները մի կողմից՝ Ն. Շնորհալին է, մյուս կողմից՝ գրքի հեղինակը՝ Ղ. Ալիշանը: Սույն աշխատությունը սովորական ուսումնասիրություն չէ, այլ հանրագիտարան, որտեղ ստույգ փաստերով ներկայացված են ոչ միայն Շնորհալին, այլև հայ դպրության Ոսկեդարը և հայ միջնադարյան պոեզիայի վերածնունդը 11-12-րդ դարերում:

Օրը օրին, տարին տարուն, դարը դարին հաջորդեցին Հայոց աշխարհում: Արյունաբերու թշնամիները ևս հաջորդեցին միմյանց: Արաբական խալիֆայության զորքերը հեռացան պատմական ասպարեզից, Հայաստան ներխուժեցին սելջուկ-թուրքերը, ապա լենկթեմուրյան դահիճները, վերջնականապես պարսկական բռնապետությունն ու թուրքական սուլթանությունը բաժան-բաժան արեցին Տիգրան Մեծի ստեղծած ծովից ծով Հայոց երկիրը: Բայց Աստված Հայկ Նահապետից սերված ժողովրդի հետ էր, որովհետև երկրի պաշտպանության դիրքերում հառնել էին Հայկյան Արամն ու Արա Գեղեցիկը, Արտաշես Արքան ու Տիգրան Մեծը, որովհետև Գրիգոր Լուսավորիչն ու Տրդատ թագավորը Հայոց օջախներում հավատի ջահ էին դարձրել Քրիստոսի Լույսը, և այդ լույսի շողերի շաղախով հայոց այբուբենն էր կամարվել Սուրբ Մաշտոցի մտքով ու ձեռամբ: Ահա այդպես Հայկի և Մեսրոպի սերունդները մի կողմից՝ սրով, մյուս կողմից՝ գրով պաշտպանեցին Արարատված երկիրը՝ աշխարհին պարգևելով գրականության և արվեստի այն գանձերը, որոնք ծիածանվեցին Խորենացի-

¹ Նույն տեղում, էջ 199:

Նարեկացի, Գրիգոր Մագիստրոս-Ներսես Շնորհալի, Ֆրիկ-Երզնկացի, Քուչակ-Սայաթ-Նովա և մյուս աստվածախոս մեծերի աստղաշող հոգուց: Եվ հետագա դարերում հանդես եկան այն մարգարեները, որոնք պետք է և՛ ստեղծագործեին և՛ գնահատմամբ մեծարեին նրանց, ովքեր արարել էին միջնադարյան հայ պոեզիան: Այդ մարգարեներից էր Ղևոնդ Ալիշանը, որը Ներսես Շնորհալուց հետո իր զրույցն սկսեց Հովհաննես Իմաստասերի ու Ֆրիկի, Հովհաննես ու Կոստանդին Երզնկացիների, Հովհաննես Թլկուրանցու ու Գրիգորիս Աղթամարցու, Մկրտիչ Նաղաշի ու Նահապետ Քուչակի, Նաղաշ Հովնաթանի ու Սայաթ-Նովայի երգող հոգիների հետ, գրիչն առավ ու դարերին հանձնեց նրանց պոեզիայի մասին գորելենի փոխված իր հայրական գնահատականը՝ այն կտակելով գալիք հայկազուն սերունդներին՝ հայ մշակույթը, հայ պոեզիան ըմբռնելու, նրանցով զինվելու՝ հանուն այն Հայաստանի վերածնունդի, որ ստեղծել էին Արտաշես Արքան ու Տիգրան Մեծը, պաշտպանել էին Վարդան Մամիկոնյանն ու Եսայի Ապու Մուսեն, Բագրատունյաց նվիրյալներն ու Ռուբինյան պայազատները: Ապա Հոմերոսի հանգույն եղեգնյա գրչով Նահապետի անունից դիմեց Ավագ Մասիսին ու հայ սերունդներին.

Շարժի՛ր, հա՛ շարժի՛ր, Ավագըդ Մասիս,
Արձան պարծանաց Հայոց աշխարհիս,
Շընչե՛, հա՛ շընչե ծըխիկ ծիրանի,
Որ քո մանկըտյացըդ նըշան ըլնիս,
Ահա շարժեցավ Ավագըն Մասիս,
Արձան պարծանաց Հայոց աշխարհիս,
Ահա շարժեցան դաշտք Արարատա,
Դուք այլ շարժեցե՛ք, մանկըտիք հայկա¹:

Այսօր հնչեցնելով Ղ. Ալիշանի «...Ուր որ հայրենի երգեր կլսվին՝ Հոն հայրենիքը ողջ է» տողերը՝ պարզենք մեր ձեռքերը առ երկինք, ուր նրա լուսավառ հոգին է և գոչենք. «Ով մեծն Ղևոնդ Ալիշան, Քո պատգամը մեր օրերում հնչում է հայոց հզոր բանակի դյուցազնասիրտ զինվորների շուրթերին, իսկ անունդ հնչում է որպես դարերից եկող մեր Տիգրանված նախնյաց ժառանգորդի սրբանուն: Փա՛ռք մեր ժողովրդին, որ ծնել է Քեզ ու փառք Քեզ, որ հանճարեղ որդու կյանքով ու գործով շարունակում ես վերածնել Քեզ աշխարհ բերած ժողովրդին»:

Հոդվածը տպագրության է ներառվում լամբագրական կոլեգիայի անդամ,
բ.գ.թ. Հ.Ս.Ղազարյանը:

¹ *Ղևոնդ Ալիշան, Նվագներ, Հայպետհրատ, 1957, էջ 57*